

ІСТОРИЧНА ТИПОЛОГІЯ ІНДОЄВРОПЕЙСЬКИХ МОВ ТА ІСТОРІЯ МОВИ

ДЕРИВАЦІЙНА СЕМАНТИКА ТА СПЕЦИФІКА ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОХІДНИХ ІЗ СУФІКСАМИ *-ag(a) / -'ag(a)* В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ТА ЇЇ ДІАЛЕКТАХ

Л. Г. Кіндей

Формування системи словотвору української мови відбувалося протягом багатьох століть, тому закономірним є те, що в ній представлено деривати, походження яких належить до праіндоєвропейського, праслов'янського та українського періодів. Як відомо, у праслов'янській і слов'янських мовах існують різні способи словотвору, однак найпродуктивнішим з-поміж них виявляється суфіксальний, який характеризується великою кількістю суфіксальних формантів, багатством і різноманітністю їхніх значень.

У сучасному мовознавстві одностайною є думка лінгвістів про важливість вивчення питань історичного словотвору, однак діяхронічна система афіксальної деривації української мови

потребує дослідження багатьох аспектів, з-поміж яких опис непродуктивних та малопродуктивних суфіксів із погляду специфіки їх функціонування в сучасному мовленні різних слов'янських мов та в діалектах окремої мови. З огляду на це пропонується розвідка є досить важливою для розв'язання актуальних проблем сучасного словотвору. Для вивчення та узагальнень обрано іменникові похідні із суфіксами **-ag(a)/-'ag(a)**, які вживаються в українських діалектах та в літературній мові, предметом дослідження визначено структури похідних імен на **-ag(a)/-'ag(a)** та їхню дериваційну семантику.

Метою цієї розвідки є аналіз стану дослідження порушеної проблеми, спроба класифікації іменникових дериватів із суфіксами **-ag(a)/-'ag(a)**, продовження систематизації словотвірних моделей із суфіксами, які рідко вживаються в мові й залишаються поза увагою науковців, вияв специфіки функціонування таких похідних в інших слов'янських мовах.

Як відомо, у 70–80-х рр. ХХ ст. підготовка лінгвістичних праць з історії української мови, здійснена вітчизняними лінгвістами, супроводжувалася остаточним виокремленням вчення про словотвір з морфології в самостійну лінгвістичну дисципліну. З огляду на це виникла потреба видання узагальнювальної праці з історичного словотвору, оскільки українські дериватологи С. П. Бевзенко, П. І. Білоусенко, Т. М. Возний, С. В. Воропай, А. П. Грищенко, Л. Л. Гумецька, В. В. Грещук, К. А. Качайло, І. І. Ковалик, В. В. Німчук, В. М. Русанівський, Л. М. Стовбур, В. В. Токар, С. П. Самійленко протягом півстоліття вивчили історію окремих фрагментів словотвірних підсистем різних частин мови. Ці розвідки показали багатство словотворчих способів і засобів української мови на різних етапах її розвитку. Особливе місце в системі частин мови посідає іменник: він є найбагатшим з дериваційного погляду класом слів. Іменникова дериваційна система української мови від найдавніших часів

характеризується величезною кількістю формантів і значною кількістю лексико-семантичних груп, у межах яких використовуються певні афікси [5: 2–4].

У дослідженні актуальних проблем історичного словотворення іменника значна роль належить широковідомим працям С. П. Бевзенка «Історична морфологія української мови» (1962), Л. Л. Гумецької «Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст.» (1958), С. П. Самійленка «Нариси з історичної морфології української мови. Ч. I» (1964). Українське мовознавство накопичило досить великий матеріал з історичного словотвору іменника: досліджено історію багатьох важливих дериваційних формантів, на історичному матеріалі виконано низку робіт.

Уперше послідовно системний підхід до вивчення словотвору у своїх працях застосував І. І. Ковалик. Дослідження специфічних особливостей словотвірних понять, які мають становити певну системну цілісність, дали змогу вченому вивчити елементи словотвірної системи та способи їх структурної організації. На відміну від попередників І. І. Ковалик обґрунтував потребу розглядати словотвірні типи як основні вихідні словотвірні величини у синхронічному, діахронічному та порівняльно-історичному дослідженні мов, вважаючи, що суфіксологія не розкриває всіх аспектів проблеми. Під словотвірним типом в афіксальному словотворенні дослідник розумів узагальнене словотвірне поняття, яке охоплює три складники: лексико-семантичну єдність, єдність лексико-граматичного характеру твірної основи, єдність афіксальної частини [11].

Найбільш повною і придатною для практичного використання в дослідженнях словотвірних систем є класифікація лексико-словотвірних значень конкретних іменників, виконана з ономасіологічних позицій М. Н. Янценецькою, де лексико-словотвірне значення кваліфіковано як реалізацію власне словотвірного значення на рівні семантичної теми більшого чи меншого ступеня узагальнення, що зв'язує значеннєву і словотвірну семантику [18].

З погляду історії мови у морфологічному типі словотворення суфіксальний спосіб деривації посідає важливе місце, однак продуктивність суфіксів різна, оскільки застосування суфікса зумовлено родом іменника, морфологічною природою його основи, лексичною категорією іменників, до складу яких входить це новоутворення, та індивідуальним лексичним значенням основи.

На думку вчених, суфікси збільшеності, що використовуються під час творення лексем спільного роду, в українській мові належать до малопродуктивних [7; 9; 15]. Зокрема, з-поміж таких афіксів розглядають суфікси **-ag(a)/-'ag(a)**.

Переважно деривати з суфіксами **-ag(a)/-'ag(a)** передають відтінки аугментативної або демінутивної характеристики [14; 15] залежно від взаємодії суфікса з семантикою основи або контексту (*чолов'яга* – відтінок зневаги; *сердяга* – позитивна характеристика: унаслідок негармонійної семантичної взаємодії мотивуючої основи й суфікса останній повністю втрачає негативний компонент у значенні й поєднує збільшеність із фамільярною прихильністю чи схваленням. У дослідженні В. В. Корольової аугментативно-пейоративні лексеми з суфіксами **-ag(a)/-'ag(a)** розмежовано на такі підгрупи: 1) іменники на позначення осіб із значенням зневаги, осуду: *блудяга*, *доходяга*, *скупердяга*; 2) фамільярні найменування осіб: *здоров'яга*, *чолов'яга*) [12]. На наш погляд, поєднуючись з твірною основою, у значенні якої наявна негативна оцінка, суфікси **-ag(a)/-'ag(a)** посилюють емоційний ефект слова аж до створення лайливого відтінку (*скупердяга*, *мотяга*).

Аналіз наукових джерел засвідчує, що вчені здебільшого розглядають у суфіксів **-ag(a)/-'ag(a)** дериваційну семантику назви особи, однак у сучасній українській мові та в її діалектах функціонують похідні, які виникли на різних етапах існування мови й мають більш різноманітні словотвірні значення.

Як відомо, суфікси **-ag(a)/-'ag(a)** є праслов'янськими

дериваційними формантами, однак набули свого розвитку на мовленнєвому матеріалі деяких слов'янських мов, зокрема – південнослов'янських (болгарської, сербської та хорватської), східнослов'янських і частково польської мови: болг. *грижага*, *ножага*, *мъжага*, *смелчага*; серб., хорв. *мутљага*, *вињага*, *прљага*; рус. *добряга*, *молодчага*; укр. *блудяга*, *хвостяга*, блр. *вадзяга*, *скарамяга*, *карпяга*; пол. *włoszega*, *komiega*, *ciemiega* [6].

Основне дериваційне значення наведених похідних – *nomina agentis*. Приєднання таких суфіксів до іменних або дієслівних основ зумовлює утворення субстантивів спільного, чоловічого або жіночого роду, які є назвами осіб-виконавців дії (девербативи) або осіб-носіїв переважно аугментативної ознаки (рідко трапляється демінутивна), що названа твірним словом (деад'єктиви).

За дериваційною семантикою похідні з формантом **-aga** можна класифікувати так:

-ag(a)/-'ag(a) nomina agentis:

бродяга 'бездомна людина, що не має постійного місця проживання, сталого заняття, роботи' (пор. функціонування в н.-надніпр. діалектах деривата *брдець* із аналогічним значенням, і ця обставина демонструє синонімію афіксальних морфем [10 (1: 253)]) – похідне від *бродити*, пор. щодо словотворення ще рос. розм. *кутяга* 'марнотрат' від *кутить* 'витрачати гроші' та ін. (див. нижче приклади). Докладніше про аналогічні девербативи див. [6: 248–250];

блудяга знев. 'бродяга' від *блудити* [10 (1: 212)];

(діал.) *дворняга* 'наймит у панському дворі', *дворак*, *двирняк*, *дворчак* [2 (1: 124)];

крутяга (діал.) 'жмикрут; несумлінна людина, шахрай', *крутяк* (діал.) 'вир; закрут річки' < *крутити* [10 (3: 111)];

мотяга (діал.) 'інтриган, шахрай; марнотратник' < *мотати* 'мотати, махати, намотувати' [10 (3: 520–521)];

сквирияга 'скнара' – похідне утворення від *сквиритися*

‘плакати, скімлити’, аналогічне до рос. *сквиляга* ‘скнара’, *стиляга* ‘т. с.’ [10 (5: 269)].

-ag(a)/-'ag(a) nomina attributiva:

н.-надніпр. *добряга* ‘добра людина’, пор. ще *добряк* ‘т. с.’ від *добрий* [10 (2: 98)];

молодчага ‘молодець’ від *молодець*, пор. аналогічно в рос. мові *молодчага* від *молодец* [10 (3: 502)];

скупердяга ‘скнара’, *скуп'яга* ‘т. с.’ від *скупердя* [10 (5: 292)];

бідага, *бідняга*, діал. *бідяга* від *біда* та *бідний* [10 (1: 192)], пор. рос. *бедн-яга* від *бедный*;

діляга (чол. і жін., зневажл.) ‘той, хто у всіх справах переслідує особисті інтереси, з вузько практичних міркувань’ пов’язане з діло, пор. рос. *деляга* < *дело* [10 (2: 90)];

(діал.) *кривондяга* ‘кривий, безногий, безрукий’, *кривондяка* (діал.) ‘т. с.’ < *кривондяга* [10 (3: 88)];

дідуряга (діал.) ‘дід великого зросту’ [10 (2: 86)] від *дідур* ‘знев. до дід’, пор. аналогічне (н.-надніпр.) *дідора* > *дідорака* ‘здоровий, кремезний дід’;

паняга (діал.) ‘панюга’ від *пан* [10 (4: 272)];

воряга ‘зłodій; шахрай’; ‘ворог’; *воряк* ‘зłodій’ [10 (1: 429)]; (пор. дублет *ворюга* ‘зłodій’) від діал. *вор* ‘зłodій’;

сердяга ‘сердега’ від усіченого *серце* [10 (5: 222)];

Цікавий приклад використання цього форманта репрезентує *голяга* (діал.) ‘бідняк’ утворене від заст. *голь* ‘голота’ [10 (1: 548)]; пор. рос. *голь пережатная* ‘голота’], у якому спостерігається додатковий елемент словотвірного значення – ‘один із багатьох’, оскільки йдеться утворення назви особи від назви сукупності. Так само цікаво відзначити (діал., зб.) *дітвака* ‘діти’ від *дітва*, де -ag- уже виконує квалітативну або експресивну функцію.

Значення особи в суфіксів **-ag(a)/-'ag(a)** поєднується з предметним [6], де ці форманти виконують експресивну функцію, оскільки його долучення до основи не змінює її значення.

-ag(a)/-’ag(a) nomina substantiva:

бичага (н.-наддніпр.) ‘велика палиця’ < *бич* ‘палиця’ [10 (1: 188)];

(діал. згруб.) *мордяга* ‘т. с., що морда’, *мордяка* ‘т. с.’ [2 (1: 319)];

кіптяга ‘курява’, *киптяга*, *копіт* ‘т. с.’ (діал. зах.) від *кіпоть* ‘кіптява’ [10 (2: 449)];

ковтяга (діал. зах.) ‘брила, грудка’. ЕСУМ подає цю лексему як не зовсім ясну, можливо, як результат видозміни форми *ковтях* ‘жмут збитого волосся, вовни, шерсті; збите у грудки волосся’ [10 (2: 487)];

корчага ‘глиняна посудина з вузькою шийкою’, *корчаг* (діал., закарп.), *корчава* (діал. зах.) ‘т. с.’ – р. *корчага* ‘велика глиняна посудина’, бр. *карчага* ‘солом’яна посудина для зерна’, др. *кърчага* (*кърчагъ*) ‘глиняна посудина, глечик, дзбан’, слц. *krčah* ‘глечик, кухоль’ болг. *кърчаг* (діал.) ‘глечик’, серб., хорв. *крчаг* ‘глечик, ківш’, ст.-сл. *кръчагъ* ‘глечик’ – псл. **kърčaga*, **kърčagъ* – очевидно, суфіксальне утворення від псл. **kъркъ* на позначення посудини з шийкою [10 (3: 46)];

(діал.) *вартяга* ‘макітра’, вертаха, вертях, вертяха ‘т. с.’ [2 (1: 45, 50)];

нісяг ‘смуга на шкірі тварини від удару’, *нісяга* ‘т. с.’ (діал.) – похідне від місцевого рефлексу псл. **pisati* у значенні ‘бити’, [10 (4: 375)], пор. укр. діал. (префіксальне) *списати* ‘побити (лозиною)’ (с. Низи Кременчуцького р-ну Полтавської обл.; запис наш – Л. К.);

серм’яга ‘домоткане грубе сукно; верхній одяг з такого сукна’, *серем’яга* (діал.) ‘т. с.’, *семеряга* (одяг), *семиряга*, *семряга*, *семіряка* ‘серм’яга’ (зах.), *сімряга*, *сіром’яга* ‘т. с.’ рос. *сермяга*, *семряга*, бр. *сярмяга*. В етимологічній літературі [див. 10 (5: 220)] подається як неясне слово. Передбачається його зв’язок із литовським. Якщо так, то може йтися про достатньо давнє утворення, оскільки твірна основа **serm-/sьrm-* у слов’янських мовах, наскільки нам відомо,

не засвідчена. Крім того, на користь давності утворення свідчить структура наведених форм, яка демонструє явні ознаки деетимологізації, звідки різнобій у їхній фонетиці, пор. варіанти основи *серм-/серем-/семер-/семир-/семір-/сіром-*, частина яких виявляє сліди ототожнення із *сірий, сіроман*;

кетяг ‘гроно; пень’ (діал.), *кетях* (діал.) ‘гроно’, *китяг* (діал.) ‘т. с.’. За словами авторів ЕСУМ, очевидно, пов’язане з *кита* ‘китиця’, що походить від псл. *kyta* ‘гроно; пук, в’язка’; наголошено, що коренева частина слова вимагає з’ясування [10 (2: 427)];

ком’яга ‘вид плоту, барка’ – рос. *комяга* ‘човен видовбаний з одного дерева; видовбане з дерева корито; колода; горщик для меду; незграбна людина’, *комьяга* ‘човен, видовбаний з цілого дерева’, бр. *камяга* ‘видовбаний з колоди човен; дерев’яне корито’. Найімовірніше, пов’язано з псл. *комь* ‘брила, грудка’, укр. *кім* (діал.) ‘т. с.’ [10 (2: 545)];

корнага ‘сукуватий шматок дерева, сукуватий пень’, *корняга* ‘сукувате кореневище’, *корняк* ‘кореневище’ – очевидно, результати контамінації слова *корінь* і основи *корн-* ‘короткий, куций (обрізаний)’, наявної у дієслові *корняти* ‘бити, рубати’ [10 (3: 31)];

корчаговина (діал.) ‘коренасте дерево з кількома кривими стовбурами’, *корчак* (діал.) ‘криве гілля дерева; пеньок, *корчака* (згруб.) ‘корч’ [10 (3: 45)];

кулага (діал.) ‘пісна страва у вигляді густого киселю з борошна’ – рос. *кулага* ‘житнє тісто; каша з житнього борошна й солоду’, *куляга* (діал.) ‘т. с.’, бр. *кулага* ‘вид каші’ – у словнику подано припущення про зв’язок із псл. **kuliti*, **kuljati*, укр. *кулитися*, однак не зовсім прийнятне з семантичного погляду [10 (3: 132)];

оситняг (бот.) ‘ситняг, *Heleocharis* R. Br.; ситник, оситняк, *Juncus* L.; сусак зонтичний, *Butomus umbellatus* L. (діал.)’; *оситняк* ‘ситник, *Juncus* L., сусак зонтичний (діал.)’, *осітняг*, *осітняк* ‘т. с.’, *осетник* (діал.) ‘ситник розлогий, *Juncus effuses* L.’,

оситняжок ‘т. с.’, *оситник* (діал.) ‘куга Табернемонтана, *Schoenoplectus tabernaemontani* Gmel.’ – результат видозміни *ситняг*, початкове *о-* з’явилося, мабуть, під впливом слів *осот*, *осока* та інших подібних назв рослин [10 (4: 220)];

псяга (бот.) ‘біловус стиснутий (мичка), *Nardus stricta* L.’ – похідні утворення від *пес*; назви зумовлені непридатністю цієї трави [10 (4: 623)];

копага (діал.) ‘малі риби типу широкоголової кефалі’ – р. *копага* (діал.) ‘найдрібніша кефаль’ – неясне [10 (2: 565)].

Отже, зібраний фактичний матеріал дає підстави стверджувати, що в сучасній українській мові субстантивні деривати із суфіксами **-ag(a)/-’ag(a)** є досить давніми утвореннями, деякі з них виникли ще в праслов’янську добу; вони не лише збереглися в окремих діалектах сучасної української мови, а й функціонують на літературному рівні, виявляються також у лексичному складі східних та інших слов’янських мов, тому на сьогодні актуальним залишається дослідження ареалів поширення аналізованих похідних, ступеня продуктивності цієї словотвірної моделі, частотності їх уживання на різних територіях функціонування мови та специфіки вияву їхньої словотвірної семантики.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. *Азарх Ю. С.* Словообразование и формообразование существительных в истории русского языка / Ю. С. Азарх – М. : Наука, 1984. – 247 с.
2. *Аркушин Г. Л.* Словник західнополіських говірок. У 2-х т. / Г. Л. Аркушин. – Луцьк : Вежа, 2000. – Т. 1–2.
3. *Бевзенко С. П.* Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору) / С. П. Бевзенко – Ужгород : Закарпатське обл. вид., 1960. – 416 с.
4. *Білоусенко П. І.* Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду) / П. І. Білоусенко – К. : КДПІ ім. М. П. Драгоманова, 1993. – 214 с.

5. Білоусенко П. І. Нариси з історії українського словотворення (суфіксація): Монографія / П. І. Білоусенко, В. В. Німчук. – Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – 205 с.
6. Вендина Т. И. Суффиксы с *г*-основой (из русского диалектного словообразования) / Т. И. Вендина // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 1978. – М. : Наука, 1980. – Вып. 12. – С. 247–272.
7. Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст. / Л. Л. Гумецька. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – 298 с.
8. Гуцульські говірки. Короткий словник / [відп. ред. Я. Закревська]. – Львів : Ін-т українознавства, 1997. – 232 с.
9. Дідківська Л. П. Словотвір. Синонімія. Стилїстика / Л. П. Дідківська, Л. О. Родніна. – К. : Наук. думка, 1982. – 170 с.
10. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / [гол. ред. О. С. Мельничук]. – К. : Наук. думка, 1982–2012. – Т. 1–6.
11. Ковалик І. І. Питання іменникового словотвору в східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами / І. І. Ковалик. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1958. – Ч. I. – 153 с.
12. Корольова В. В. Суфіксація як репрезентант негативної оцінки в назвах осіб української мови / В. В. Корольова // Дослідження з лексикології і граматики української мови: зб. наук. праць / [за ред. д-ра філол. наук, проф. А. М. Поповського]. – Дніпропетровськ : ДНУ ім. О. Гончара, 2012. – Вип. 11. – С. 118–124.
13. Матеріали до словника буковинських говірок / [відп. ред. В. А. Прокопенко]. – Чернівці : Чернівецький держ. ун-т, 1971–1979. – Вип. 2–6.
14. Наконечний Н. Ф. Розмаїття форм – багатство мови / Н. Ф. Наконечний // Мовознавство. – 1967. – № 2. – С. 57–65.
15. Родніна Л. О. Іменники з суфіксами суб'єктивної оцінки / Л. О. Родніна // Словотвір сучасної української літературної мови. – К. : Наук. думка, 1979. – 405 с.
16. Русаченко Н. Р. Морфологічні особливості словотворчих моделей іменника староукраїнської мови другої половини XVI–XVIII ст. / Н. Р. Русаченко // Studia Philologica: Зб. наук. праць. – К. : Київський ун-т ім. Б. Грінченка, 2012. – Вип. 1. – С. 123–128.
17. Словарь української мови / [за ред. Б. Д. Грінченка]. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958–1959. – Т. 1–4.
18. Янценецкая М. Н. Семантические вопросы теории словообразования / М. Н. Янценецкая. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 1979. – 242 с.

Дери́ваційна семантика та специфіка функціонування похідних із суфіксами -ag(a)/-'ag(a) в сучасній українській мові та її діалектах

В статті проаналізовано рівень дослідження діахронічної системи аффіксальної деривації українського мови. Сделано спробу класифікувати іменні деривати на -ag(a)/-'ag(a), продовжити систематизацію суфіксальних словообразовательних моделей, які рідко використовуються в мові і залишаються за межами уваги вчених, виявити специфіку таких похідних в літературній мові і діалектах сучасної української мови.

Ключеві слова: архаїчна суфіксація, дериват, похідна основа, дериваційна семантика, словообразовательна модель.

Дери́ваційна семантика та специфіка функціонування похідних із суфіксами-ag(a)/-'ag(a) в сучасній українській мові та її діалектах

The paper focuses on the research of diachronic system of affixal derivation in Ukrainian. The attempt has been made to classify noun derivatives in -ag(a)/-'ag(a), as well as to continue the arrangement of word-forming models with the suffixes which are rarely used in the language, and are not of scholars' interest. The specific character of mentioned derivatives' functioning in modern literary Ukrainian and its dialects has also been singled out.

Key words: archaic suffixation, derivative, derivational stem, derivational semantics, word-building pattern.